

УДК 344.2.1

МЕМЛЕКЕТТІҢ АЗАМАТТАР АЛДЫНДАҒЫ ЖАУАПКЕРШІЛІГІ

Жармаханбетова Балжан Ауезханқызы

balzhan_10@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Заң ғылымдары, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – з.ғ.д., профессор Ибрагимов.Ж.И.

Құқықтық үстемдікті қалыптастыру - құқықтық тұрғыдан алғанда барлық заңды тұлғалардың ұйымдастырылуы мен қызмет етуінің заңнамада және практикада тиісті қағидаттардың қабылдануымен тікелей байланысты: адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының басымдығы, заңдылық, биліктің бөлінуі, мемлекет пен азаматтың өзара жауапкершілігі және т.б. тікелей байланысты болатын өте күрделі процесс. Тек оларды толық және нақты сақтау және орындау конституциялық ережеге сәйкес келетін оң нәтижелер береді.

Мемлекеттің азамат алдындағы жауапкершілігі проблемасы заң ғылымының қатысуынсыз, мемлекеттің азамат алдындағы заңдық жауапкершілік теориясын жан-жақты және жүйелі әзірлемей, оны жүзеге асырудың шарттарын, алғышарттарын, мақсаттары мен нақты жолдарын талдаусыз, сондай-ақ қолданыстағы заңнама мен құқық қолдану практикасын жетілдіру жолымен оны тиімді іске асыруға және оларды шешуге туындайтын кедергілерсіз шешілуі мүмкін емес. Мұның бәрі осы зерттеудің уақтылығы мен өзектілігін негіздейді.

Сонымен қатар, қазіргі уақытта құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамды қалыптастыру кезеңінде мемлекеттің заңды жауапкершілігі туралы мәселе құқық теориясы үшін ғана емес, көбінесе құқық қолдану практикасы үшін ерекше өзектілікке ие болады. Бір жағынан, еркіндік шекарасын кеңейту жеке адамның да, мемлекеттің де жауапкершілігінің артуына себепші болады, ал екінші жағынан біз құқықтың түрлі салаларымен реттелетін салалардағы құқық бұзушылықтардың жоғары деңгейіне бұрынғысынша бетпе-бет келе береміз.

Бұл ретте құқық бұзушылықтарды азаматтар ғана емес, оның мемлекеттік органдары мен лауазымды тұлғаларының қатысуымен мемлекет де жасайды. Мемлекет, мемлекеттік билік органдары мен олардың лауазымды тұлғалары қызметіндегі жауапкершілік проблемасы мемлекеттегі демократияның қазіргі заманғы тұжырымдамасының анықтаушы

бастамасы болып табылады және қазіргі уақытта мемлекеттің жауапкершілік институтының маңыздылығы көтеріліп келеді.

Көбінесе мемлекеттің заңдық жауапкершілігінің шаралары тек заңды түрде бекітілген, іс жүзінде оларды іске асырудың тетіктері жоқ.

Осыған байланысты әркімнің мемлекеттік билік органдарының немесе олардың лауазымды тұлғаларының заңсыз әрекеттерімен (немесе әрекетсіздігімен) келтірілген зиянды мемлекеттің өтеуіне құқығын ҚР Конституциясында бекіту қажет деп санаймыз. Мұндай бекіту адамның мемлекеттік билік алдындағы құқықтары мен бостандықтарын нақты қорғауға ықпал ететін болады.

Ресейлік ғалым М. Б. Мироненко: «Азамат пен мемлекеттің өзара жауапкершілігінің қағидаты қоғамның рухани даму деңгейін, оның құқықтық мәдениетін көрсетеді, өркениет пен құқықтық ойдың дамуына қол жеткізу болып табылады, демек, оны сақтамау (құқық қолданушылар, сондай-ақ заң шығарушылар ретінде) заңға, құқықтық нигилизмге, әлеуметтік әділдіктің бұзылуына әкеп соғады» деп әділ бағалайды[1].

Адамның құқықтары мен бостандықтарының басымдығы, заңның үстемдігі, адам мен мемлекеттің өзара жауапкершілігі сияқты конституциялық қағидаттар адам мен биліктің өзара қарым-қатынастарының айқындаушы болуға тиіс. Сондықтан мемлекеттің заңдық жауапкершілігін реттейтін нормалар арасында мемлекеттің азамат алдындағы жауапкершілігіне қатысты ережелер ерекше орын алады. ҚР Конституциясының 1-бабында адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары жоғары құндылық ретінде жариялануы кездейсоқ емес.

Мемлекеттік аппараттың барлық буындарының тиімді және сенімді жүйесіз бұл міндетті шешу мүмкін емес. Азаматтардың және заңды тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарын билік органдары мен олардың лауазымды тұлғалары тарапынан мүмкін болатын бұзушылықтардан қорғауға мүмкіндік беретін осы жүйе элементтерінің бірі мемлекеттің заңды жауапкершілік институты болып табылады.

Заңсыз зияндылық билік қызметі үшін жауапкершілік азаматтар мен заңды тұлғалар құқықтарының, бостандықтары мен заңды мүдделерінің маңызды кепілдігін білдіреді, құқық тәртібін, мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды тұлғаларының қызметіндегі заңдылықты нығайтудың пәрменді құралы болып табылады. Жеке адамның ғана емес, мемлекеттің де жауапкершілігін белгілеу мемлекеттің қазіргі кезеңдегі құқықтық идеологиясы бағыттарының бірі болып табылады, халықтың құқықтық санасының қалыптасуына, әсіресе әдеттегі, құқықтық психологиясына оң әсер етеді. Ақырында, бұл нормалар мемлекеттік органдар, олардың лауазымды тұлғалары қызметінің құқықтық негізін нығайтудың маңызды факторы болып табылады.

Мемлекеттік басқару саласында жинақталған проблемаларды кешенді шешу қажеттілігі Президенттің 2007 жылғы ел халқына Жолдауында айқындалған болатын. Мемлекет басшысы әкімшілік реформаның мақсаты корпоративтік басқару, транспаренттілік және қоғамға есеп беру қағидаттарында әрекет ететін ұтқыр және кәсіби мемлекеттік аппарат құруды айқындады.

2011 жылғы шілдеде «ҚР Мемлекеттік қызметтің жаңа моделінің тұжырымдамасы» қабылданды, онда реформалаудың негізгі қағидаттары, сондай-ақ осы жүйенің тиімділік өлшемдері анықталды. Реформа кезеңінің сапалы мазмұны мемлекеттік органдарда корпоративтік басқарудың қағидаттары мен негіздерін енгізу, халыққа және бизнеске көрсетілетін мемлекеттік қызметтердің стандарттарын әзірлеу, бюджет процесінде шығыстарды басқару сапасына бағдарланған жаңа тәсілдерді қолдану, сондай-ақ сыбайлас жемқорлықты төмендету және мемлекеттік басқарудың әртүрлі деңгейлері арасындағы өзара іс-қимылдың тиімділігін арттыру болып табылады. Әкімшілік реформа мемлекеттік басқару жүйесінің өзін қайта құруға бағытталуымен ерекшеленеді. Бұл ретте мемлекеттік органдар жұмысының тиімділігін арттыруға баса назар аударылады. Мемлекеттік басқару жүйесіне әрбір саладағы стратегиялық мәселелерді шешуге мемлекеттік органдардың саяси

басшылығының жұмысын шоғырландыру мақсатында жауапты хатшы - жаңа әкімшілік лауазымы енгізілді.

Әкімшілік реформаның маңызды элементі басқару және әкімшілік ету рәсімдерінің сапасын, жеделдігін және ашықтығын жақсарту болуға тиіс. Әрине, мемлекеттік басқару жүйесі қалай жаңғыртылса да, шенеуніктердің сапалы кадрлық құрамы болмаса, оны реформалау жөніндегі қадамдар сәтті жүзеге асырылмайды. Мемлекет экономикасының одан әрі даму логикасы мемлекеттік қызметкерлердің алдына олардың кәсіби дағдыларына қосымша білім алу, ұтқырлық, ақпараттық білім берудің жоғары деңгейі, ақпараттың үлкен көлемін талдай білу және өңдеу, тіл табысушылықтың жоғары деңгейі, күйзеліске төзімділік сияқты ажырамас талаптарды ұсынады. Әкімшілік реформаның табысы, көбінесе, мемлекеттік қызметкерлердің түсінігіне, сондай-ақ оның іске асырылуын қамтамасыз етуге арналған белсенді ұстанымына байланысты.

Лауазымды тұлғалардың, мемлекеттік қызметшілердің құқықтық және этикалық нормаларды сақтауы арқылы адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын сақтаудың мемлекеттік кепілдіктерін нығайту жүзеге асырылуы тиіс. Мемлекет олардың мәртебесін, құзыретін, құқықтылығын айқындайтын заңмен ерік берілгеніне рұқсат етілетін жоғары билік органдарының жүйесін білдіреді. Ерік берілген шектеулердің бұзылуы құқық бұзушылықтың жасалғанын білдіреді. Жоғары лауазымды тұлғаның, Парламент депутаттарының, саяси қызметшілердің жеке жауапкершілігі құқықтық мемлекеттің қалыптасуында үлкен маңызға ие. Бұл тұлғалардың құқық бұзушылығы үшін жазаның шынайылығын еліміздің барлық азаматтарына арналған тәрбиелік фактор ретінде бағаламауға болмайды. Ең алдымен, жоғары лауазымды тұлғаларды жазасыз қалдыру – құқықтық деп атауға ұмтылатын мемлекет өз азаматтарын конституциялық заңдылықтың сақталуымен қамтамасыз ете алмайды деген көрсеткіш.

Жауапкершілік институты, егер оны мемлекеттік қызметшілердің мәртебесін құқықтық қамтамасыз ету тұрғысынан қарайтын болса, екі жақты мақсатқа ие. Бір жағынан, бұл іске асырылатын қызметтік құқықтарды қорғаудың заңды кепілдігі, екінші жағынан, лауазымды тұлғалардың өз қызметтік міндеттерін орындауын қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін маңызды мемлекеттік-құқықтық құрал болып табылады. Заңдық жауапкершілік – мемлекет пен қоғамның көпшілік және жеке мүдделерін қорғау кезінде құқықты қорғау функциясының нысаны және ол халыққа тиесілі биліктің конституциялық тәртібін нығайтуға ықпал етеді.

Мемлекеттік басқару аппаратының органдары мен қызметшілері өз қызметінде құқықтық және саяси нормалардың, моральдық нормалардың талаптарын орындайды. Олардың бәрі әлеуметтік нормалар, олардың орындалуы тиісті жауапкершілік түрлерімен қамтамасыз етіледі. Мемлекеттік қызметшілердің өз қызметі барысында заңды бұзған және азаматтардың құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделері, қоғам мен мемлекеттің мүдделері үшін залал келтіруге әкеп соққан немесе әкеп соғуы мүмкін тиімсіз және ақылсыз шешімдер қабылдауы заңды жауапкершілікке тарту үшін негіз бола алады. Мемлекеттік қызметшілердің заңдық жауапкершілігінің ерекшелігі мемлекеттік қызметшілерге, оның ішінде лауазымды тұлғаларға жүктелген міндеттерді орындамағаны немесе тиісінше орындамағаны үшін оларға заңнамада көзделген тәртіптік жазалар қолданылатынынан көрінеді.

Кеңестен кейінгі мемлекеттерде, соның ішінде Қазақстанда саяси-құқықтық реформалар кезінде қоғамдық өмірдің көптеген салаларында әртүрлі себептері бар әлеуметтік ауытқуларды қайта құру процестеріне ілеспелер саны едәуір артты. Құқықтық нигилизм, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың өсуі, құқықтық санадағы дағдарыс сияқты жағымсыз құбылысты атап өтеміз. Құқықтық сана дағдарысына әкелген негіздердің бірі азаматтардың мемлекеттік биліктің заңды жауапкершілік институтының тиімділігіне сенбеуі болды. Сондықтан қазіргі кезеңде заң білімінің әртүрлі салаларында мемлекеттің жеке тұлға алдындағы заңды жауапкершілік мәселесіне қызығушылықтың арта түсуі кездейсоқ жағдай емес. Мемлекеттің заңды жауапкершілік институтының тиімді жұмысы

билік органдарында өкілеттіктерін асыра пайдалану санын азайтуға ықпал етеді, лауазымды тұлғалар қызметінің барлық салаларына құқықтық ықпал етудің сапасы мен жеделдігін арттыруға жәрдемдесетін болады.

Ретроспективті және оң заңдық жауапкершілік туралы

Мемлекет және құқық теориясында заңдық жауапкершілік ретроспективті және оң бағытта қарастырылады. Мемлекетке қатысты ретроспективті жауапкершіліктің мәні, бұл жауапкершілік лауазымды тұлғаның, мемлекеттік қызметшінің немесе билік пен басқару органы өкілінің құқық бұзушылыққа жасалған реакциясы болып табылады. Өткенді шолу мағынасында жауапкершілік өткен мінез-құлық үшін, бірақ әр түрлі емес, тек белгілі бір әлеуметтік нормаларға қайшы келетін іс-әрекеттер үшін жауапкершілік болып табылады.

Ретроспективті жауапкершіліктің ерекшелігі мынадай сәттерді қамтиды: теріс қылық жасаған адамнан жасалған әрекет бойынша жауапкершілік талап етіледі; ол соттауға, айыптауға ұшырайды және адам өзіне тиімсіз ұйымдық - саяси, жеке немесе мүлктік салдарларға ұшырайды. Оған мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары қолданылады. Яғни, құқық бұзушылық жасаған лауазымды тұлға жауапкершілікке тартылуы, жасалған құқық бұзушылықтың өзі үшін тиімсіз салдарын және мемлекет тарапынан мәжбүрлеу шараларын сезінуі тиіс. Ретроспективті жауапкершіліктің мазмұны, сайып келгенде, ол бір жағынан, бұзушыны белгілі бір әлеуметтік біліммен (қоғам, мемлекет) соңғы әлеуметтік нормалардың сәйкес келетін мүдделерін сақтау үшін мәжбүрлеуге және екінші жағынан, бұзушыны осы мәжбүрлеуге бағындыруды, оны бастан кешіруді білдіретінін көрсетеді. Ретроспективті мағынада әлеуметтік нормаларды бұзғаны үшін (жауапкершіліктің формальды негізі) жауапкершілік қажет. Материалдық негіз – тиісті нормалармен реттелген қоғамдық қатынастарға зиян келтіру. Бұл нормалардың бұзылуы қоғам мен мемлекеттің мүдделеріне қол сұғушылықты білдіреді.

Ғ. С. Сапарғалиевтың және Ж. Ш. Сәлімбаеваның пікірінше, оң жауапкершілік бар, «өз міндеттерін орындамағаны немесе тиісінше орындамағаны үшін болашақтағы жауапкершілік. Бұл аспектіде жауапкершілік құқық, мораль нормаларымен талап етілетін талаптарды түсіну, орындау болып табылады» [2].

Ол белсенді, саналы заңды қызметпен, субъектілердің өз борышының құқығын орындауы бойынша тиісті мінез-құлықпен, өз құзыретін іске асырумен байланысты. Мемлекеттік лауазымды тұлға, мемлекеттік орган өз қызметшілері атынан қоғам мен мемлекет алдында олардың құқығына сәйкестігі тұрғысынан өз іс-әрекеттері үшін, сондай-ақ өз іс-қимылдарының болашақ салдары үшін, құқық нормаларының бұзылуынан туындауы мүмкін теріс нәтиже үшін жауап береді. Мемлекет атқарылған жұмыс және оның нәтижелері туралы есептің қажеттілігін жолға қояды, осылайша, мемлекет құқыққа қарсы мінез-құлықтың алдын алу немесе анықтау үшін шаралар қабылдай алады, есептілік мемлекеттік қызметшіге тиісті түрде орындалмаған жұмысы үшін жауапкершілік шараларын қолдану мүмкіндігін тудырады.

Оң жауапкершілік рөлінің артуына қарай, барлық мемлекеттік органдардың құқықтық нормаларды сақтау шараларына қарай, лауазымды тұлғаларға, мемлекеттік қызметшілерге қатысты ретроспективті аспектіде жауапкершілікті қолдану азайтылуға тиіс. Егер мемлекетте қабылданатын заңдар сындарлы күшке ие болса, бостандықты, бастаманы дамытуға жәрдемдесетін болса, онда азаматтар оларды ерікті түрде сақтауға мүдделі болады, құқықтық ұйғарымдарға жауапты көзқарас танытатын болады. Әлеуметтік нормаларды бұзғаны үшін келтірілген жауапкершіліктің кез келген түрі мәжбүрлеу сипатында болады, өйткені тәртіп бұзушының қалауына қарамастан бұзушылық нәтижесінен туындайды және соңғысына белгілі бір мұқтаждықты келтіреді.

Құқықтық мемлекет негіздерінің бірі мемлекеттік құрылымның қызметін, оның қоғамдық ағзадағы орнын, билік өкілеттігін және олардың шектерін нақты регламенттеу болуы мүмкін. Бұл жағдайда мемлекеттің мүдделері емес, құқық пен мораль нормаларының қағидаттары қоғамдық жүйенің барлық элементтері қызметінің өлшемдерінің функциясын

орындауға және бір жағынан мемлекеттік құрылым және адамдардың қауымдастықтары мен жеке тұлғалардың арасындағы қатынастарда делдалдық рөл атқаруға тиіс [3].

Оң жауапкершілік – тәртіп бұзушылықсыз және жазасыз жауапкершілік (жанжалсыз). Жанжалсыздық тұлғаның өз мінез-құлқы үшін оң жауапкершілігімен, тұрақты, ерікті, саналы жауапкершілігімен қамтамасыз етіледі, ол құқықтық қатынастарға сүйенуі тиіс.

Мемлекеттің заң жауапкершілігіне келетін болсақ, заңдылық қағидаты да маңыздылыққа ие, алайда бірнеше өзгеше аспектіде. Мемлекеттің мүліктік жауапкершілігі заңда тікелей көзделген жағдайларда ғана туындайды: бұл мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың заңсыз әрекеттері (әрекетсіздігі) мен шешімдері үшін немесе азаматқа немесе ұйымға залал келтірілген, заңда белгіленген өзге де жағдайлардағы жауапкершілігі.

Қазіргі уақытта ҚР заңнамасы мемлекетке өзінің негізгі функцияларын орындамағандықтан келтірілген залалды өтеуге міндеттейтін бірнеше нормалардан тұрады.

Қазақстан Республикасының экономикалық даму процесінде мұндай нормалардың шеңбері кеңейтілуі тиіс. Көбінесе, бұл жер құқығы нормаларын бұзғаны үшін мемлекеттің жауапкершілігіне қатысты.

Мемлекеттің жауапкершілігі туралы айта отырып, кінәлілік презумпциясы қағидаты маңызды болып табылатынын, яғни мемлекеттің заңды жауапкершілігін іске асыру үшін тұлғаның нақты субъектінің іс-әрекеттерімен өз құқықтарын бұзу фактісін дәлелдегені жеткілікті екенін атап айтқан жөн.

Мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың заңдық жауапкершілігіне қатысты өзге де қағидат әрекет етеді, ол – лауазымды тұлғаның, билік өкілінің, барлық мемлекеттік қызметшілердің заңды білу презумпциясы [4].

Мемлекеттік қызмет қағидаты болып табылатын заңдылық лауазымды тұлға өз өкілеттіктері шегінде әрекет етеді, заңнаманы біледі және кәсіби қызметті жүзеге асыру процесінде оған жол береді деп болжайды.

Жауапкершілікті дараландыру қағидаты құқық бұзушылық жасаған адамға қатысты құқық бұзушының іс-әрекетінің қоғамдық зияндылық дәрежесін және құқықтық мәртебесін сипаттайтын барлық мән-жайларды ескере отырып, тиісті жазалау шарасының тағайындалатынын білдіреді.

Тұлғалар тобы құқық бұзушылық жасаған жағдайда заңдық жауапкершілік шаралары әрбір нақты тұлғаға оның осы әрекетке қатысу дәрежесін ескере отырып, жүктелетінін білдіретін дербестік ретінде дараландыру қағидатының осындай аспектісін атап өтеміз[5].

Алайда, егер мемлекеттік органдардың жауапкершілігі туралы айтатын болсақ, онда бұл қағидат мұнда шектеулі әрекет етеді. Мәселен, кейбір елдерде мемлекеттік биліктің заң шығарушы (өкілетті) органын тарату депутаттық корпус тұтастай үкімет құруға немесе оның тарауын сайлауға қабілетсіз болған жағдайда жүзеге асырылады[6], бұл ретте әрбір депутаттың кінәсі есепке алынбайды.

Дербестендіру зиян келтірілген және жауапкершілік қатынастарындағы тиісінше басқару болып табылатын адамға қатысты да жүзеге асырылады. Атап айтқанда, егер талап ету құқығының субъектісі азамат болып табылса, онда ол материалдық та, моральдық та зиянды өтеуді, сондай-ақ өзге де тұрғын үй құқықтарын қалпына келтіруді талап ете алады. Заңды тұлға «дене және адамгершілік бейнетіне» шыдай алмайтын болғандықтан, мұндай жағдайда моральдық залалды өтеуге үміткер бола алмайды» [6].

Бұлтартпастылық қағидаты әрбір құқық бұзушылық кінәлі адамның жауаптылығын (жаза), яғни жазаны іске асыруын болдырмауы тиіс дегенді білдіреді. Мемлекеттің заңдық жауапкершілігі үшін бұл қағидат шешуші мәнге ие емес, өйткені бастапқы жоспарда өтемақылық-қалпына келтіру функциясы алға шығады. Жасалған құқық бұзушылықта нақты адамның кінәсін анықтау және оған заңдық жауапкершілік шараларын қолдану өзге де, жария-құқықтық қатынастар шеңберінде жүргізіледі.

Осылайша, мемлекеттің заңдық жауапкершілігінің, мемлекеттік билік органдары мен олардың лауазымды тұлғаларының, сондай-ақ азаматтар мен ұйымдардың заңдық

жауапкершілігінің өз ерекшелігі туралы айтуға мүмкіндік беретін өзіндік ерекше белгілері бар деген қорытынды жасауға болады.

Мемлекеттің азамат алдындағы жауапкершілігі мемлекет пен азаматтың өзара жауапкершілігі қағидатының құрамдас бөлігі болып табылады. Мемлекеттің жауапкершілік проблемасын қарай отырып, мемлекетті тұтастай алғанда мемлекеттік-ұйымдастырылған қоғамдастық ретінде және мемлекетті берілген өкілеттіктер арқылы белгілі бір функцияларды іске асыратын органдар мен лауазымды тұлғалардың жиынтығы ретінде ажырату қажет. Осы екі субъект де мемлекет атынан азамат алдында жауапты

Заңдылық жағдайына субъектілердің тікелей қызметі ғана емес, белгілі бір тарихи сәтте қалыптасқан саяси, экономикалық, әлеуметтік және өзге де өмір сүру жағдайлары да әсер етеді. Заңдылық кепілдіктері жүйесінде мемлекеттің заңды жауапкершілігінің орнын анықтай отырып, қоғамның тыныс-тіршілігінің жекелеген салаларында да, тұтастай алғанда елде қалыптасқан заңдылық жағдайын негізге алу қажет.

Заңдылықты қамтамасыз етуге бағытталған арнайы заң құралдары жүйесінде азаматтар мен заңды тұлғалардың ғана заңдық жауапкершілігін бөлуге болмайды. Мемлекеттің заңдық жауапкершілігін заңдылықты қамтамасыз ету құралдарының бірі ретінде қарастыру қажет және бұл мағынада ол жеке субъектілердің заңдық жауапкершілігімен қатар әрекет етуге тиіс. Мемлекеттің заңдық жауапкершілігі заңдылық кепілдіктері жүйесіне енгізілуі және олармен өзара байланыста әрекет етуі тиіс. Дамудың қазіргі кезеңінде мемлекеттің азамат алдындағы жауапкершілігі туралы мемлекеттің нақты азамат үшін зиянды құқық бұзушылықтың барлық салдарын жою және ұлттық құқықта бекітілген құқықтары бұзылған азаматтың алдында жасалған іс-қимылға сәйкес материалдық және материалдық емес сипаттағы мұқтаждықты мемлекеттің міндеті ретінде айтуға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. В.М.Романов Заңдық жауапкершілік қағидаттары және оларды ішкі істер органдарының қызметінде іске асыру. Автореф. заң ғыл.канд. - Мәскеу, 2000. - 30 б.
2. А.А. Ерыгин Конституциялық жауапкершілік санкциясы ретінде парламентті тарату: негіздемелер және шектеулер // Мемлекеттің, оның органдары мен қызметшілерінің құқықтық жауапкершілік проблемалары: Дөңгелек үстел материалдары. - Белгород, 2000. - 56 б.
3. Л.Г. Прокудина Мемлекеттің келтірілген зиян үшін жауапкершілігі // Заң. - 2001.- №9.- 13 б.
4. Н.М. Колосова Ресей Федерациясындағы конституциялық жауапкершілік. - Мәскеу, 2000. -249 б.
5. Н.А. Боброва Мемлекеттік-құқықтық нормаларды іске асыру кепілдіктері. - Воронеж, 1984. -234 б.
6. А.А. Ерыгин Конституциялық жауапкершілік санкциясы ретінде парламентті тарату: негіздемелер және шектеулер // Мемлекеттің, оның органдары мен қызметшілерінің құқықтық жауапкершілік проблемалары: Дөңгелек үстел материалдары. - Белгород, 2000.